

Prof. dr Đorđe STANKOVIĆ
Filozofski fakultet, Beograd

UDK 32.929 Pašić N. (093.2)
808.5:32 (497.1)(091)

VEŠTINA GOVORNIŠTVA NIKOLE PAŠIĆA

APSTRAKT: Autor analizira do sada nepoznate govore Nikole Pašića koje je držao na političkim skupovima, stranačkim zemaljskim konferencijama i drugim prigodama pokušavajući da preko njih dokuči „veštinu govorništa” i govora kao istorijskog izvora.

Nikola Pašić, svestrani političar, državnik i diplomata, još za života je bio predmet naučnog, publicističkog i književnog „proučavanja”. Savremenike je fascinirao svojim poluvekovnim trajanjem na političkoj pozornici Srbije i Jugoslavije, u dve države u kojima su se političari brzo trošili i odlazili u prošlost, ostavljajući istoričare nepripremljene da ih iznova ožive. To je bio jedan od razloga zbog koga je o Nikoli Pašiću pisano mnogo – od strane partijskih drugova, političkih protivnika, publicista i naučnika, koji su počeli da bojažljivo sakupljaju neizmerne tragove i svedočanstva koje je ostavio za sobom. Interesovanje kritičke i racionalne nauke za ovog neuhvatljivog gorostasa prohujalih vremena posebno je poraslo u poslednje tri decenije, ali skromno i oprezno, u okviru nekih velikih nacionalnih i opštih tema i samo u vrlo malom broju radova o njemu lično. Više je bilo prigodnih dela nego naučne elaboracije i više nacionalnog romantizma u književnosti (Dobrica Ćosić), publicistici (Vasa Kazimirović i Đorđe Radenković), pa čak i u anegdotama i „bajadama” (Miloš Vitezović), nego u istraživačkim i objektivnim sudovima istorijske nauke.

Sa stanovišta istorijske nauke to više govori o vremenu kada su se ta dela pojavila nego o tkanici istorije u koju je Nikola Pašić tako čvrsto bio upleten pola veka. Kada smo 1972. godine, u domaćim i stranim arhivama, započeli naučno proučavanje Nikole Pašića odmah smo shvatili, i to više puta istakli, da kao istorijska pojava više predstavlja „društvenu instituciju” nego predmet pojedinačne naučne biografije. I nismo se prevarili! Još niko nije uspeo da prikupi ni

približno onoliko istorijskih izvora koliko ih o Nikoli Pašiću ima rasutih po jugoslovenskom prostoru i celom svetu, od arhivskih ustanova do porodičnih ostavština. I sami smo se zatekli na pola puta.

Kada se radi o objavljivanju istorijskih izvora o Nikoli Pašiću istorijska nauka je i tu ostala uskraćena za elementarno posedovanje problemske celine koja bi barem delimično osvetlila njegovu ličnost. Ponajmanje imamo predstavu o govorima koje je držao. U vreme do 1941. godine, u štampi i posebnim publikacijama objavljeno je samo nekoliko njegovih govora. Posebno se izdvaja knjiga *Nikola Pašić*, Beograd 1937, koju su priredili Milan Stojimirović-Jovanović i Miloš Zečević. Posle Drugog svetskog rata, u uslovima izmenjenog unutrašnjeg subjekta suvereniteta i ideologije, sa primesama političke rigidnosti i autoritarnog političkog režima, Nikola Pašić je bio obeležen kao glavni predstavnik „velikosrpskog režima” i poklonika monarhizma. Trebalo je da protekne skoro pune dve decenije da se istorijska nauka izbori za svoj naučni integritet bez ideološke matrice i vrlo smelo krene da kritički ispituje „građanski aspekt” srpske i jugoslovenske istorije, pa i samog Nikolu Pašića.

Ali, ni to nije prolazilo bez otpora onih „najtvrdih struja”, kako u političkim centrima moći tako i u samoj nauci. Da se objavi naša, u jugoslovenskoj historiografiji ujedno prva naučna monografija o Nikoli Pašiću, zagrebačkom „Globusu” je bilo potrebno dve godine da bi je odbio, a beogradskom „Nolitu” čak tri da bi je prihvatio! I u jednom i u drugom slučaju sporan je bio samo naslov knjige, jer se u njemu na prvom mestu nalazilo Pašićevo ime. Posle je išlo relativno lakše. Koliko je, pak, vladalo interesovanje za ovog „jeroglifa” može se videti iz podatka da je naša sledeća dvotomna monografija u izdanju „BIGZ”-a, u tiražu od dvadeset pet hiljada primeraka, prodana u pretplati za godinu dana!

Objavljivanje samih izvora o Nikoli Pašiću išlo je, međutim, znatno teže. Pošto su „naučno tržište”, kao i politička demagogija jednog nezrelog vremena, bili zasićeni srpskim velikanima, godine 1995. pojavila se knjiga *Nikola Pašić. Pisma, članci i govori (1872–1891)*, NIU „Službeni list”, Beograd 1995, koju su priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin, mladi ruski „Pašićolog”. Ali, u toj knjizi je bilo objavljeno samo šest Pašićevih govora. U isto vreme, autor ovih redova je pokrenuo inicijativu da se objavi ceo korpus Pašićevih govora u Narodnoj skupštini, ne samo zbog njihovog ogromnog društvenog i naučnog značaja, već i zbog spasavanja jednog izvora – Stenografskih beleški Narodne skupštine, koje su u raznim ustanovama intenzivno propadale. I, opet se tu našla izdavačka kuća „Službeni list” SRJ da već 1997. i 1998, učinivši pravi izdavački podvig, objavi četiri obimna toma svih govora Nikole Pašića održanih u Narodnoj skupštini od 1878. do 1926. godine. Prva dva toma, za razdoblje od 1878. do 1903, priredila je Latinka Perović; treći tom, za godine 1903–1914, Dubravka Stojanović, a četvrti, za period 1914–1926, pisac ovih redova. To je bio prvi i do

tada jedini, rekli bismo kulturni i civilizacijski poduhvat u celoj srpskoj i jugoslovenskoj historiografiji. U praktičnom i u naučnom smislu tek se tu videlo, iako se radilo samo o izvorima koji su svedočili o razvoju parlamentarizma u Srbiji i Jugoslaviji, posmatranog kroz prizmu jedne ličnosti, da ta ličnost – Nikola Pašić – zaista predstavlja „društvenu instituciju”. Na 2.486 strana objavljena su 772 njegova govora i učešća u debatama. Sami autori su jednodušno zaključili da se radi o pojavi bez presedana ne samo u balkanskoj, već i u evropskoj i svetskoj istoriji.

U prvom razdoblju, u kome je po cenu vlastitog života stvarao prvu modernu političku stranku u Srbiji – Narodnu radikalnu stranku, hrabro se boreći za uvođenje parlamentarne demokratije, Nikola Pašić je u Narodnoj skupštini istupao 552 puta. Njegovi govori i žučne debate iznosili su čak 1.572 strane i to za osamnaest godina tokom kojih je bio narodni poslanik i član Senata. U drugom razdoblju, za vreme Karađorđevića, u kome je skoro stalno bio predsednik vlade i ministar inostranih dela, u Narodnoj skupštini je govorio dve stotine dvadeset puta. Štampani, ti govori imaju obim od „samo” 914 strana. Naučni zaključak se i sam nameće!

Tek smo tada postali svesni svoje lične biološke nemoći da savladamo ovu „društvenu instituciju”, pitajući se šta je sa ostalim govorima Nikole Pašića, izrečenim u Glavnom odboru i stranačkom Poslaničkom klubu, na javnim zborovima održanim prilikom brojnih parlamentarnih izbora, na raznim svečanostima i jubilejima... Racionalno shvatajući biološko ograničenje, prionuli smo da istražimo i taj deo delatnosti Nikole Pašića. U nedostatku izvora, rasutih po celom svetu, uspeali smo da prikupimo još oko tri stotine njegovih najznačajnijih govora, koji će, nadamo se, pomoći budućim istraživačima da naučno prodube i sa više znanja i umeća prouče ovu veliku ličnost, a nama da iskoračimo sa prethodnom raspravom. Kada to kažemo, mislimo na one teškoće koje stvara odsustvo celokupne porodične zaostavštine Nikole Pašića, kao i nepoznata sudbina arhive Narodne radikalne stranke, posebno njenog Glavnog odbora i Poslaničkog kluba u Narodnoj skupštini. Još uvek ništa ne znamo ni o porodičnim ostavštinama saradnika i prijatelja Nikole Pašića, bilo političkih bilo ličnih, sa kojima je održavao prepisku. Potpuno neproučena ostala je i „emigrantska literatura i štampa”, u kojoj se, koliko smo uspeali da doznamo, nalazi oko stotinu različitih napisa o Nikoli Pašiću. Nepoznato je, takođe, koliko se izvora nalazi u vlasništvu pronicljivih kolekcionara koji su u jednom, za istorijsku nauku anarhičnom dobu, po našim saznanjima prvenstveno kupovali „Pašićeve papire”, znajući njihovu cenu i upotrebnu vrednost. U inostranim arhivima i dalje se ljubomorno čuvaju lični dosjei, pedantno formirani od strane raznih obaveštajnih službi, a da ne govorimo o vekovno zarobljenim dokumentima, odloženim u tzv. „predsedničke arhive”.

U takvoj situaciji, autor ovih redova, koji već tri decenije istražuje ličnost ili delatnost Nikole Pašića, doneo je odluku sa kojom mora da se pomiri svaki naučnik suočen sa istraživanjem ovako velike ličnosti – da istraživanja treba privoditi kraju i objaviti ono što je sačuvano, a dostupno nauci i publicistici. Ono što je moguće treba sa stanovišta nauke relevantno i kritički obraditi, da bi kao takvo moglo biti prezentovano naučnoj i širokoj čitalačkoj javnosti.

Iz ovog saznanja je rođena ideja o nekoliko celina koje bi kao tematski problemi bile pretočene u knjige, postajući polazište za generacije koje dolaze iza nas i koje u novom naučnom ciklusu imaju uporište za konačno dovršenje jednom davno postavljenog naučnog zadatka. I, kazali bismo, ne samo naučnog zadatka već i jedne neophodne društvene potrebe, unapređenja političke kulture i tolerancije. Tako smo se opredelili da za jedan prigodan jubilej izaberemo stotinu najrepresentativnijih govora Nikole Pašića, a u javnost izademo sa obimnom studijom. To su oni, pre svega do sada nepoznati govori, koje je držao na političkim skupovima, stranačkim zemaljskim konferencijama i prigodnim manifestacijama, u Glavnom odboru i u Poslaničkom klubu, koje smo proučavali pokušavajući da dokučimo „veštinu govorništva” i govora kao istorijskog izvora. S obzirom na istraživačko iskustvo, nismo se nadali da ćemo imati veliki uspeh, ali se na kraju ispostavilo da je ostalo sačuvano i dostupno oko tri stotine do sada neobjavljenih govora. Ostalo nam je da sa još desetak poznatih govora učinimo da govorništvo Nikole Pašića dobije vrednosnu celinu i potpuno nov, zaokružen istraživački problem, uz istovremeno razrešenje nekih važnih dilema u smislu kritičkog pristupa. Naime, na naše iznenađenje, nekoliko autografa govora koje je izrekao na zemaljskim konferencijama i sličnim skupovima pojavili su se u javnim, čak i radikalnim glasilima, u drugačijem obliku i sadržaju, gotovo na rubu falsifikata. Zašto?

Šta možemo da kažemo o govorima političara, državnika i diplomata kao istorijskom izvoru? Kao prvo, njihov sadržaj zavisi od toga koju poziciju govornik drži na lestvici društvene ili stranačke moći i kako osmišljava program. Gradeći prvu modernu političku stranku u Srbiji za vreme vladavine dinastije Obrenović, Nikola Pašić je gotovo jakobinskom metodom od srpskog patrijarhalnog seljaka i radnika (88% stanovništva – *op. autor*), pukih političkih objekata jedne gotovo tiranske vlasti i samovolje činovništva, policije i vojske, stvorio politički subjekt i važan, ako ne i presudan činilac u formiranju modernih društvenih struktura i političkog sistema.

Ono što danas zbunjuje i najkritičnijeg naučnika jeste činjenica da je Nikola Pašić toga bio svestan još 1907. godine i da ta njegova društvena analiza delovanja Narodne radikalne stranke i njega samog i posle sto godina stoji kao čvrsta naučna argumentacija! Pašić je na godišnjoj skupštini stranke 1907. godine doslovno rekao: „Kad uvidite kakvo je stanje bilo onda (osamdesetih

godina XIX veka – *op. autor*) kad smo počeli da radimo i to stanje srađnute sa današnjim, onda ćete videti, braćo, da je radikalna stranka učinila uspeh, da je radikalna stranka od podanika, koji nisu imali prava, stvorila slobodne građane ustavne Srbije"! Koji je to program bio u početku? Pašić ga je jezgrovito formulisao u istom govoru: „radikalna stranka zahtevala je kao glavnu tačku promenu Ustava, i to, na osnovu načela slobodoumnih – dalje, zahtevala je slobodu štampe, slobodu zborova i udruženja, opštinsku samoupravu, ličnu i imovinsku bezbednost". Govoreći u Skupštini, pišući za novine, obilazeći izborne okruge (jednom je za izbore, u fazi osnivanja stranke, obišao 43 od 44 okruga! – *op. autor*) i šireći svoj program, Pašić je – koristeći se državničkom moći, diplomatskim vezama, ličnim primerom i isticanjem primera Svetozara Markovića i Adama Bogosavljevića, modernizujući prestonicu onda kada je bio na čelu beogradske opštine, učinio da se u praksi čovekovog svakodnevnog života oseti „boljitak", da država ima korist, a narodi Balkana da uđu „u civilizacijsku sferu evropejsku". Otuda i važnost govora kao istorijskog izvora, u kontekstu drugih, koji mogu da savremenom naučniku pruže uverenje o zaista realnom progresu čovekovog bitisanja, modernizaciji i napretku društva, jačanju međunarodnog ugleda i kapaciteta moći jedne male države i jednog malog naroda.

Otud onoliko skupštinskih govora, otud onoliko vlastitog žrtvovanja po cenu života, otud u njegovim govorima toliko često prisutan „gunjac i opanak", koji su izvojevali slobodu, čuvaju državne granice, daju dohodak i hranu za varošane. Iz tog je razloga vlast njegove govore karakterisala kao „komunarske", „zavereničke", „pobunjeničke" i opasne po režim. Zato je i buknila Timočka buna, zbog koje je morao da u izgnanstvu provede šest godina, iza kojih je sledio niz važnih i dramatičnih zbivanja – trijumfalan dolazak u Srbiju, u kojoj je postao predsednik dve vlade i dva puta predsednik beogradske opštine, te poslanik u Petrogradu, a zatim devetomesečni zatvor, Ivanjdanski proces i okivanje lancima kalemegdanskih kazamata u koje je ušao sa gustom crnom bradom i kosom, a izašao potpuno osedeo.

Koja je to politička filozofija doprinela da kralj i najuži centri moći u Srbiji iz Pašićevih govora steknu utisak da se radi o jednom „opasnom komunaru" i zavereniku? Svakako da je to govor na osnivačkoj Prvoj zemaljskoj konferenciji Narodne radikalne stranke 1882. godine. Evo šta, između ostalog, stoji u njegovom autografu govora izrečenog na osnivačkoj skupštini: „Po nauči državnoj i filozofskoj (sic!), one države koračaju putem stalnog napretka i razvika, u kojima ne caruje pamet jednog čoveka već celog naroda... Najveći i najmudriji upravnik jednog naroda, to je narod sam. On zna bespristrasno da upotrebi sve umne i naučne snage svojih sugrađana, on zna da uzdigne poštenje i vrline, on zna da brzo i strogo osudi i surva neverstvo i prevrtljivost, sebičnost i podlost. U istoriji nema primera da je narod radio protivu sebe..." Uopštena formulacija narod još uvek, međutim, nije mogla da otkrije to revolucionarno

narodnjaštvo. Tek u sledećem delu svog govora Pašić se izjasnio koji je to njegov narod: „U Evropi nema naroda, koji bi više zaslužio da bude neograničeni suveren u svojoj državi kao narod srpski. Jer nema u Evropi nijedne države, koju je stvorio sam prosti narod. Gunjac i opanak oslobodio je ovu zemlju od silnog turskog gospodstva. Gunjac i opanak orosio je ovu zemlju krvlju svojom, da po njoj sloboda, pravda i jednakost nikne. Gunjac i opanak zaustavljao je divlje horde turskog carstva da ne potamane ovu krasnu i obilnu zemlju. Gunjac i opanak prelazio je brda i doline, reke i polja, jureći neumorno od jednog bojnog polja do drugoga i suzbijajući turske age i spahije što na zemlju budu navalili. Gunjac i opanak prevrtao je klade i panjeve, krčeći polja i lugove, da ih žitom i pšenicom zaseje. Gunjac i opanak podizao je škole, sudove, razna nadležateljstva, prosecao i nasipao puteve da saobraćaj zbliži i promet olakša. Gunjac i opanak čuva stražu na granici, čuva zemlju od spoljnjeg neprijatelja. Gunjac i opanak radio je neumorno, kako po najvećoj žezi, tako i po kiši, snegu i mrazu, i punio je koševе ranom, ambare žitom, staje smokom, pivnice vinom i rakijom. Gunjac i opanak odvajao je od svojih usta i u gladnoj i nerodnoj godini i davao sudijama da mu pravdu dele, vojsci da se ratnoj veštini izučı i da se boljim oružjem naoruža, prosveti da obuči mladež nauči, poštenju, radu i rodoljublju, policiji da mu imanje i ličnost zaštiti i sačuva od napasti i povrede. Gunjac i opanak – a to je narod srpski, stvorio je ovu državu krvlju, održava je znojem i trudom, čuva je životom i imanjem, unapređuje znanjem i iskustvom. Gunjac i opanak, a to je kao što rekosmo, narod srpski, podigao je i stvorio ovu državu i on treba po pravu i nauči, po radu i požrtvovanju, da bude najveći gospodar u svojoj zemlji”.

U vreme osnivanja Narodne radikalne stranke Srbiju je nastanjivalo 88% seljaštva. Zar je Nikola Pašić, još uvek u vodama socijalističkih ideja Svetozara Markovića, mogao tu očiglednost da previdi i formira na samom početku srpskog parlamentarizma političku filozofiju revolucionarnog narodnjaštva?

U razdoblju od 1903. do 1926. godine, u vreme uvođenja parlamentarne demokratije, tokom koga je gotovo stalno bio predsednik vlade i ministar inostranih dela, Nikola Pašić je znatno ređe stupao za govornicu, prilagođavajući pri tome govore svojoj državničkoj misiji. Podržan od naroda i drugih centara moći, u njima je polako razvijao državnu politiku i nacionalne ciljeve u skladu sa legalističkim evropskim merilima. Konstante u njegovim govorima takođe su se promenile: interes naroda, interes nacije u celini, razvoj demokratskih parlamentarnih institucija, jačanje ekonomske i vojne moći, ali bez militarizacije, ograničavanje uticaja kralja iako je bio ubeđeni monarhista („... sve su to naše narodne dinastije”).

Drugi važan činilac govora kao istorijskog izvora leži u odnosu strukture i sadržaja govora prema auditorijumu, odnosno društvenoj grupi ili ustanovi,

stranci ili opoziciji kojoj se govornik obraća. Nikola Pašić nije bio briljantan govornik u smislu „ars rhetoricae” („veštine besedništva”) niti ga po tome vrednujemo. Nije bio ni demagoški govornik koji bi lepim i zavodljivim frazama pridobijao slušaoce. Ali, znao je da i bez toga, stručno i sadržajno pripremi govor, pišući često po nekoliko verzija i, što je najvažnije, nikada ne dozvoljavajući da mu govore pišu drugi i menjaju im smisao, bez obzira na auditorijum. Iako je po profesiji bio građevinski inženjer, koristio je stručnu literaturu kako bi što argumentovanije govorio o pojedinim pitanjima kakvo je, na primer, bilo budžetsko. Imao je istančan osećaj za ono što je trebalo reći na javnim skupovima i pred biračima, svom „gunjcu i opanku” ili „varošaninu”. Govore je sadržajno tako oblikovao da dobro odjeknu u diplomatskim krugovima srpskih „moralnih saveznika”, ali i da onima iz neprijateljskog tabora jasno ukažu na namere Srbije. Što je čvršće gradio svoju političku moć i menjao spoljnu politiku, to je češće ponavljao istorijske zasluge Narodne radikalne stranke u borbi za „narodne slobode” i „ekonomski boljitak države”, odnosno za sve ono dobro što su Srbija i Jugoslavija postigle. Posežući za istorijskom retrospekcijom neprekidne borbe svoje političke stranke, sebe nikada nije pominjao, ali se to podrazumevalo. Posebno je naglašavao „žrtve koje je narod podneo” za ostvarenje različitih ciljeva koji su uglavnom predstavljali velike „državne i nacionalne ciljeve”. Tim ubojitim oružjem, koje je bilo istorijski tačno, „tukao je uspešno opoziciju”, sve više uvlačeći Srbiju u Jugoslaviju u evropsku politiku i to kao samostalne međunarodne subjekte.

Treći važan činilac govora kao istorijskog izvora čini pitanje da li on donosi prekretnicu u formi i načinu istupanja, da li je inovativan. Prvi govor koji je Nikola Pašić održao u Skupštini iznenadio je svojom stručnom zasnovanošću i najbolje poznavaoce „budžetske politike”. U tom svom govoru o budžetu i Zakonu o narodnom sanitetskom fondu, 8. decembra 1879. godine, on je pronasao niz kontradiktornosti. Stručno analizirajući pojedine stavke, doveo je predlagača i vladu u vrlo nezavidnu situaciju. Govorio je o padu nataliteta i velikom broju bolesti kao posledici izuzetno niske zdravstvene i „higijenske kulture”, pomanjkanju lekara, pojavama kuge, padu cena poljoprivrednih proizvoda i oblicima nasilnog naplaćivanja poreza. „U mome kraju”, kazao je, „bilo je i takvih žalosnih slučajeva, da su nekima oduzimate 2–3 ovce za porez, koje su oni na poklon dobili”. Tražio je da vlada ne iznosi nerealne predloge zakona, a u ovom konkretnom slučaju da budu povučeni.

Nikola Pašić je, sem toga, bio prvi narodni poslanik u Srbiji koji je javno svojim biračima u Zaječaru podneo izveštaj o svom poslaničkom radu za njihovu dobrobit. Bio je majstor skupštinske debate, ali i neki njegovi govori u Skupštini, inače programskog karaktera, spadaju u najbolje koje je održao mada bez prethodne pismene ili druge stručne pripreme. Ako se radilo o opoziciji, njegovi javni i skupštinski govori predstavljali su direktan i argumentovan odgovor,

kratak i jasan. Ako je, pak, govorio o spoljnoj politici, obraćajući se velikim silama, koristio se samo proverenim izveštajima poslanika, snagom argumenata i „zaslugama Srbije” ili „zaslugama Jugoslavije” u borbi protiv „zajedničkog nam neprijatelja” ili neprihvatljivih zahteva sa bilo čije strane dolazili. Uvek je bio spreman da saveznicima stavi do znanja da će podneti ostavku, sklopiti separatan mir ili upotrebiti „prejaku reč”, te da će to ogorčiti ceo srpski narod ili „izbiti revolucija”. U odbrani srpskih interesa išao je do te mere da je saveznike često upozoravao kako „jugoslovensko pleme” dele kao „afričke kolonije”. Saveznici su to znali da cene, nijednog trenutka ne sumnjajući u odanost Srbije ili Jugoslavije onda kada je na vlasti bio Nikola Pašić. Upravo zato što im je Pašić tako govorio!

U Srbiji i Jugoslaviji prvi je uveo strogo načelo tolerancije i političke kulture. Nikada nikoga nije lično napadao, a kada su povremeno napadali njega ispoljavao je krajnju trpeljivost („... možda gospodin Pavlović greši i zbog toga što ja ne mogu ovde, iz državnih interesa, da iznesem činjeničko stanje!”). Retko, u trenutcima opšte katastrofe, više je ćutao, mada se u govorima primećivao nedostatak odlučnosti da se suprotstavi saveznicima, ma koliko žrtvu njihovih zahtevi predstavljali za Srbiju ili Jugoslaviju. Umeo je da proceni jačinu „kritičnog trenutka” i „višu silu” pri kojima su „mali narodi nemoćni”. U diplomatiji „vernih saveznika Srbije” takvih momenata bilo je na pretek. Ponekad, Nikola Pašić je baš u njima nalazio snažan argument; „naši saveznici su radili na svoju ruku i nas nisu o ničemu obavestili”, znao je da kaže. Time je štitio suverenitet države, a na drugoj strani otklanjao vlastito kolebanje i odgovornost.

Kao istorijski izvor govor, dakle, može da ocрта personalne karakteristike i psihološki tip istorijske ličnosti. Nikola Pašić je upravo po tome bio najpoznatiji. Umeo je da proceni svoje bliske saradnike i stranačke vođe, mentalitet i psihološki sklop stanovništva pojedinih krajeva Srbije i Jugoslavije, prilagođavajući im sadržaj i „jake reči” u održanim govorima. Otuda nije nimalo čudno što se u vreme Obrenovića kandidovao samo u svom zavičaju – zajčarskom okrugu, u kome su ga dobro poznavali. U vreme Karadžorđevića širio je svoju harizmu i uticaj dalje na zapad – požarevački, beogradski i mačvanski okrug. U jugoslovenskoj državi to je činio najpre u sremskoj županiji, u kojoj je nadmoćno pobedio na izborima za Ustavotvornu skupštinu, potom u skopskom okrugu, Semberiji (posebno Bijeljini) i, na kraju, na vrhuncu moći, u Bosanskoj krajini u kojoj su ga, po svedočenju brojnih izvora, Srbi gotovo divinizirali, a muslimani i katolici iskreno poštovali. Za života i dugo posle smrti, bio je jedini srpski političar, državnik i diplomata koga su cenili po održanim govorima i koga su zbog njihovog sadržaja u velikoj meri poštovali Hrvati i Slovenci, isto kao ortodokсни muslimani i katolici. Zbog zalaganja za nacionalnu i versku toleranciju u Jugoslaviji, izraženu u brojnim govorima, mnogi obični ljudi i tre-

zveni političari, slušajući ga, zabrinuto su se pitali: „... a šta će biti sa državom mladom i nejakom kada ova seda brada večno ode”?

Kao istorijski izvor govor, što se tiče Nikole Pašića, može mnogo da kaže o javnom mnenju, štampi uopšte i svakoj novini pojedinačno. Neke govore, na primer, nije prenosila „Samouprava”, glavni organ Narodne radikalne stranke, kao ni najvažnije novine u prestonici – „Politika”, „Vreme”, „Pravda”. Zato su, međutim, nalazili mesto u osječkoj „Straži”, bečkerečkom ili pančevačkom „Banatskom glasniku”, požarevačkom „Građaninu” ili skopskoj „Južnoj Srbiji”. Ne znamo da li je to bila njegova želja ili odluka dr Lazara Markovića, glavnog kontrolora stranačke štampe. Pre će biti ovo drugo, otuda što je Lazar Marković u svojim neobjavljenim Uspomenama ostavio mnoge tragove o masonskom karakteru „Politike”, pišući i to da su ostali listovi čitani samo u Beogradu, među „poluobrazovanim inteligentima” nenaklonjenim Nikoli Pašiću. Na drugoj strani, tu je bio i Dvor.

Nikola Pašić je, međutim, bio „miljenik štampe” iz tog razloga što nikada nije rekao „suvišnu reč” niti je koga lično napadao. Više se moralo nagađati iz onog što nije rekao, iz njegovog ćutanja ili anegdotskog i dvosmislenog odgovora, namere skrivene iza „nespretno izrečenih misli u govoru”. Bulevarska, tzv. „žuta štampa” nije ga cenila kao govornika, utičući na opšte shvatanje da je bio loš govornik. To je shvatanje moglo biti prihvaćeno samo zato što nikada nije bio ličan ili se u govorima spuštao na nivo senzacionalizma. Konsultujući i proučavajući jedino ovu štampu, istraživači zbog toga ostaju uskraćeni za iole objektivniju informaciju o Nikoli Pašiću, njegovim stavovima i delima, pogotovo zato što se u njoj mogla provući samo poneka „žaoka naopaka i nesrećna” na njegov račun lično, uz mnogo malicioznosti i nedobronamernosti. Pouzdanost takve štampe kao izvora zanemarljiva je, ali je nužno da se i ona bude proučena budući da mnogo govori ne samo o ličnosti Nikole Pašića i njegovom uticaju na određene društvene elite, nego i o samom javnom mnenju i političkoj kulturi.

Nikola Pašić je imao istančan osećaj da u svom govoru kaže i „važne stvari iz domena državne politike” kako bi ih prenela strana štampa. To su bila precizna i tačna načela državne politike, što potvrđuju brojni strani listovi koje smo proučili. U njima, međutim, nigde nismo mogli da pronađemo objavljen ceo govor Nikole Pašića! Isto to odnosi se na mnoge tiražnije listove u Sloveniji i Hrvatskoj, a delimično i u Bosni i Hercegovini (osim srpskih ili stranačkih listova). Najčešće, prenošeni su samo oni delovi govora koji su odgovarali tamošnjoj stranačkoj politici. Po tome je posebno bio poznat „Slobodni dom”, list Hrvatske republikanske seljačke stranke Stjepana Radića, koji je uglavnom pisao sa negativnom konotacijom, često kroz pesme rugalice seljaka iz unutrašnjosti, do krajnosti neukusno i maliciozno. Iako je Nikola Pašić čitao te „paškvile”, nikada nije dozvolio Lazaru Markoviću da na njih odgovara u „Samo-

upravi", prepuštajući to lokalnim stranačkim listovima među kojima se posebno isticala osječka „Straža”.

U navedenom kontekstu, o problemu govora moglo bi se razmišljati i kao o stanju političke kulture na opštem i pojedinačnom planu. U svojim monografijama o Nikoli Pašiću i sami smo u velikoj meri bili „zarobljenici” pravolinijskog i pomalo mitskog gledanja na njega kao smirenog govornika, trpeljivog u debatama i govorima. Najnoviji izvori, međutim, pokazuju da je u mlađim godinama, u fazi razvoja parlamentarne demokratije, bio mnogo osjetljiviji i žustriji, znajući čak i da na provokaciju odgovori uvredom ponekog poslanika. Sutradan po održanju govora u Narodnoj skupštini od 8. decembra 1879. godine pisao je „dragom kumu”: „...vladin poslanik Denić, predsednik suda u Vranji (Sic!), koji je blizu mene sedeo, vikao je i smetao me je da govorim”. I što se dogodilo? „Ja sam mu kazao u ljutini”, pisao je dalje Nikola Pašić, „’Čuti nitkove!’, premda je to bilo između mene i njega, i Skupština sva nije čula”. Poslanik Denić je to ipak iskoristio da ga pred Narodnom skupštinom optuži za nanošenje javne uvrede. Njenom odlukom da mu se sudi po čl. 71 Ustava morao je da pruži izvinjenje, dajući sledeću izjavu: „...u interesu sloge i poretka u skupštini ja izjavljujem da ako g. Denić veruje da sam mu kazao onu pogrdnu reč, onda verujem da je to za njega uvreda, i ja ga molim da me izvini, jer nisam imao nameru da mu to kažem”. I Skupština, kao i poslanik Denić, prihvatili su izvinjenje.

Po povratku iz emigracije, kao predsednik Narodne skupštine (1889–1891), Nikola Pašić se prvi i to vrlo odlučno zalagao da se isti poslanici ne bira ju u više skupštinskih odbora, koncentrišući i jačajući na taj način svoju društvenu moć, a na drugoj strani dolazeći u mogućnost da u određenim situacijama iznevere „parlamentarni red”. U tom pitanju naročito je bio beskompromisan u svojim govorima u Poslaničkom klubu Narodne radikalne stranke. Jedini izuzetak je pravio kada su u pitanju bili „Odbor za vojni zakon” i „Odbor za državne finansije”, zahtevajući da u njih budu izabrani „naši najjači ljudi”. Kada je u pitanju bilo poštovanje partijskih načela (programa i statuta), nije se ustručavao da odlučno „umiruje zađevce”, stavljavajući uvek interes partije iznad interesa i mišljenja pojedinca. Te 1889. godine prvi je u Narodnoj skupštini postavio problem otvaranja i materijalnog pomaganja „narodnih škola” u Makedoniji, kao i srpskog kulturnog društva „Sveti Sava”. Samo svojom veštinom govora, taktikom i „jakim argumentima”, u Poslaničkom klubu je zadobio većinu da se podrži predlog ministra prosvete da na Velikoj školi budu otvorene dve nove katedre: Katedra za istoriju slovenskih naroda i Katedra za uporednu filologiju. Sa mnogo autoriteta i oštine u Poslaničkom klubu je 4. novembra 1890. godine upozorio poslanike kako treba da se „drže strogo zakonitosti”, a naročito da, pokazujući ličnu odgovornost, uredno „plaćaju poreze jer je i to jedan od uslova da neko može uopšte biti poslanik”. Insistirao je da „poslanici iz

redova inteligencije” biračima što češće podnose „računa o svome radu u skupštini i stranci”, te da što više budu u dodiru sa narodom, ne samo da bi širili i učvršćivali partijska načela već i da bi osluškiivali „što gunjac i opanak želi i zahteva od svoje vlade”. Kao predsednik vlade u Poslaničkom klubu je 8. januara 1892. godine tražio bezuslovnu podršku za „uređenje samog Beograda kao prestonice” i njegovo ulepšavanje, navodeći kao primer „Peštu, Bukurešt i Sofiju kao prestonice susednih država”. Kao jedan od argumenata u Klubu je naveo i to da Beograd već „ima izradene planove za regulaciju vodovoda i nivelaciju”. Razmatrao je mogućnost uvođenja električne energije i električnog tramvaja (kao u „ostalim kulturnim zemljama na zapadu”), gradnju lokalnih i regionalnih puteva i železnice radi poboljšanja izvoza „naših poljoprivrednih i seljačkih (!) dobara”. Najpre u Poslaničkom klubu, a zatim u vladi i Narodnoj skupštini, opširno je obrazlagao potrebu uređenja katastra („popisa imanja u državne knjige”) i bonifikacije zemljišta, žaleći se pri tome što „agronomi i ekonomski” ne vrše u tom pogledu savesno svoju dužnost, „jer su često nestručni i potkupljivi”. Iako to nije govorio u Narodnoj skupštini, u Poslaničkom klubu je u nekoliko navrata izjavljivao „da viša državna vlast” (kralj – *op. autor*) „ne sme javno mešati se u politiku” (podvučeno u originalu zapisnika).

Iz svega što smo izneli može se zaključiti da je Nikola Pašić svoje govorništvo i govorničku taktiku koristio sa maksimalnim autoritetom vode najjače stranke u cilju modernizacije Srbije, podizanja opšte političke kulture, posebno kod njegovog „gunjca i opanka”. Takođe, da je imao osećaj za potrebe države, ali i svoje stranke, kao i za razvoj krhkog parlamentarizma i parlamentarne demokratije u Srbiji. Zato i nije odmah po dolasku iz emigracije prihvatio da bude predsednik vlade već prvo predsednik beogradske opštine i Narodne skupštine, prepuštajući predsedništvo vlade partijskom drugu, generalu Savi Grujiću. Tom cilju je prilagođavao i svoj govor – oštar i autoritativan u Poslaničkom klubu, „narodnjački na političkom javnom zboru” i argumentovan u Narodnoj skupštini. Po sećanju savremenika, tako je „brusio sebe i učio druge kako se govori i podešava govor”, a sve to radi postizanja praktičnog cilja, očuvanja partijske discipline i poštovanja partijskih načela.

Iz šturih zapisnika Opštinskog odbora Beograda, u vreme kada je predsednik bio Nikola Pašić, malo se može saznati o njemu kao „operativnom državnim činovniku”. Korektno je vodio sednice Odbora i poštovao volju većine, a u svojim predlozima bio konkretan i tražio precizne odluke. Tako je, na primer, na sednici od 18. marta 1897. godine, prema zapisniku koji je redovno objavljivan u „Beogradskim opštinskim novinama”, podneo izveštaj po kome je Odbor rešio: „Usvaja se u svemu izveštaj s ovim izmenama: a) da se u Ercegovačkoj ulici ne moraju podizati dvospratne zgrade; b) da se u ulici Knez Miloševoj podižu zgrade po tipu vila pod tom pogodnom, da se ne povlače iza sadanje regulacione linije, pošto se između iste i šetališta nalaze baštice, koje potpuno odgovaraju

nameri i propisu člana 22. zak/ona/ građevinskog; v) u ulici, na zapadnom Vračaru, u kojoj je Piroćančeva vila, da se ne moraju podizati vile". Možda bi se moglo zaključiti samo to da je Pašić, iz pozicije koju je zauzimao, nastojao da u svojim govorima i stručnim izveštajima, „demokratizuje urbanizaciju” i modernizuje Beograd po ugledu na druge prestonice.

Učvrstivši svoje neprikosnoveno vodstvo u stranci i pošto je formirao svoju prvu vladu, Nikola Pašić se prema neistomišljenicima iskazao u još drašćnijoj formi. Jakobinskim metodama branio je nejakim parlamentarizam, dostojanstvo vlade i skupštine, disciplinu u stranci. Na sednici Poslaničkog kluba održanoj 24. februara 1891. godine, prema originalnom zapisniku, pored obaveštenja da je „obrazovao ministarstvo” stoji i sledeće: „Pašić nastavlja dalje razvijajući program vlade nove i tumačeći okolnosti sa kojih je morao on sastaviti kabinet i ako je on sam mislio da ne bi još bilo vreme da on sastavlja vladu, jer se nada da će uprava zemaljska kroz dugi niz godina biti u našim rukama. Govori o tome, da bi trebalo kloniti se drugih debata u skupštini kako bi se što više i dostojanstvenije izradila (sic!). Navodi koji su predmeti najnužniji o kojima je u klubskim odborima većano da se treba u skupštini da se reše. Kad se ovo reši onda ćemo videti šta nam još raditi treba”.

U tom kontekstu u klubu je počela rasprava o proglašenju Dragiša Stanojevića pod naslovom „Pismo narodu”, objavljenom 8. februara 1891. godine bez znanja i odobrenja Poslaničkog kluba. Prema istom zapisniku, Nikola Pašić je opet govorio prvi i rekao: „Po pitanju naše stranke niko ne može sam, na svoju ruku, pisati u ime stranke šta hoće. Proglas Dragiša konficiran je policijom (sic!). On je revolucionar. On poziva skupštinu na gaženje ustava, koja bi sama sebi potpisala smrtnu presudu ako bi ovako postupila. Radikalna stranka ne može nikako biti solidarna sa pomenutim proglasom. Klub treba da objavi da ni najmanje ne saučestvuje u toj proklamaciji a za dokaz toga stranka treba takvom svom članu – Dragiši – da kaže: Da se Dragiša isključi iz Radikalne stranke”.

Poslanički klub je odmah potom jednoglasno odlučio da se Dragiša Stanojević isključi, ali samo iz kluba. Ponovo uzimajući reč, Nikola Pašić je zahtevao da se Dragiša Stanojević isključi iz stranke i da mu se oduzme poslanički imunitet, nakon čega je klub uslišio uporno nastojanje svog vođe. Nikoli Pašiću, međutim, ni to nije bilo dovoljno. Govorio je još jednom, vrlo odlučno i beskompromisno, predlažući „da se Dragiša na zahtev suda treba dati sudu na suđenje i da se tako rešenje u skupštini potpomogne”. Poslanici više nisu imali izbora. „Poimeničnim glasanjem klub reši: Da se Dragiša izda sudu”, zabeleženo je u zapisniku.

Međutim, kako je proglas „Pismo narodu srpskom od narodnog poslanika Dragiša Stanojevića”, objavljen u „Novom listu”, ubrzo potom štampan kao „poseban otisak” u obliku brošurice od svega tri strane, Nikola Pašić je, još uvek

nesiguran u partijsku disciplinu svog Poslaničkog kluba, ponovo pokrenuo isto pitanje na njegovoj redovnoj sednici od 2. marta 1891. godine. Začudo, opet je tražio „da stranka treba da se ovde izjasni hoće li deliti mišljenje (Dragišino) ili ne”, jer on kao njen član „misli da klub treba ostati sledstven odluci kluba i da imaju na umu rešavanja u skupštini”. Ne otvarajući diskusiju, Poslanički klub se prećutno složio sa ovim traženjem.

Iz ove opširnije opservacije Pašićeve govorničke taktike u Poslaničkom klubu povodom slučaja partijske nediscipline Dragiše Stanojevića, koji je inače iste godine u knjizi *Gluho doba u Radikalnoj stranci* žestoko napao i stranku i njenog šefa, jasno se ogleda Pašićeva upornost u disciplinovanju stranačkih poslanika. Kao predsednik vlade on je već bio doneo program koji je trebalo da se sprovede na osnovu demokratskog ustava iz 1888. godine i uverenja kako će od sada radikali vladati Srbijom „kroz dugi niz godina”.

Nikola Pašić, međutim, nije bio tako beskompromisno oštar u govoru i odlukama sa članovima Poslaničkog kluba kada se radilo o ličnostima koje su mogle da koriste stranci zbog svog autoriteta i popularnosti u narodu. Znajući, na primer, koliki je ugled imao narodni tribun Ranko Tajsić, ne samo u Klubu i Narodnoj skupštini već, pre svega, u širokim slojevima seljaštva, napravio je blagonakloni kompromis, mada sa opomenom da se zna ko odlučuje i kako se poštuju partijska načela. U zapisniku sa VII sednice Poslaničkog kluba, održane 15. januara 1892. godine, navedene su i ove njegove reči: „Raditi na labavljenju stranke, značilo bi dovesti u pitanje interese cele zemlje. Stranka je u sudbonosnim pitanjima žrtvovala sebe jedino za srpstvo i ideju. Ako bi se Ranko (Tajsić – *op. autor*) birao za potpredsednika (Narodne skupštine – *op. autora*) to bi bilo ubitačno za stranku, a to stoga što se Ranko sam odvojio od stranke, terajući vladi u prošloj skupštini opoziciju u svim pitanjima, on se sam izjasnio da je opozicija i sam je iz kluba izašao, s toga je mišljenje da Ranko, ako je voljan da pomogne stranku radikalnu, može doći nami (sic!) i on će u radu s nami zajedno steći poverenje stranke”. Ali, da bi „omekšao” Ranka Tajsića, Nikola Pašić je za potpredsednika narodne skupštine predložio „od svoje strane da se bira dr Laza Ilić”!

Već sledećeg dana, 16. januara, u svom govoru u Poslaničkom klubu osvrnuo se i na „odstupanje” Raše Miloševića, konstatujući samo „da je njegovom odstupanju uzrok njegov žustar temperament, a ne nikako politika u stranci”. Obojica pomenutih prvaka stranke, njeni osnivači, „ugledni i poštenu domaćini”, u doglednoj su budućnosti ponovo postali aktivni radikalski poslenici i Pašićevi bliski saradnici!

Moralni i politički slom Nikole Pašića povodom Ivanjdanskog atentata uveliko je izmenio neka ranija idejna načela i, s tim u vezi, karakter njega samog i njegovih govora. Kada je posle 1903. godine ponovo „uplovio u političke

vode” dobro se čuvao javnih istupa i govora kako u stranci tako u javnosti. Tek kada je 26. januara 1904. godine ušao u vladu kao ministar inostranih dela počeo je da prvo menja sebe i svoje poglede, a onda veoma odlučno i spoljnu politiku Srbije. Koncepti njegovog prvog izlaganja u Narodnoj skupštini (pronašli smo četiri različite verzije) puni su iskrene želje da se na izvestan način prekine s prošlošću – bilo da se radilo o njemu kao socijalisti i zavereniku („revolucionarnom narodnjaku”), buntovniku ili izdajniku vlastite stranke, bilo o trajnijem usmeravanju spoljne politike Srbije. Iako to nije izgovorio za skupštinskom govornicom, imao je unutrašnju potrebu da se sam „očisti” od radikalnih socijalističkih ideja, radikalno-narodnjačkog buntovništva iz ranijeg perioda, jakobinskih metoda u radu Poslaničkog kluba i Glavnog odbora, ogorčenog protivljenja ličnoj vlasti. „Smatram za dužnost da izjavim”, napisao je u konceptu jednog skupštinskog govora, „da se ja u politici ne rukovodim studentskim i omladinskim idealima, no proniknut ozbiljnim savremenim potrebama i interesima zemlje, i poučen istorijom srpskom da ne treba pokretati pitanja, kojima se kraj njihovog rešenja ne može providiti (sic!) i bar na nekoj izvesnoj verovatnosti predskazati – rukovodim se životnim interesima Kraljevine i Srpskog naroda i radim prema prilikama koje su se sada složile, na onome zadatku koji se daje izvesti i ostvariti”. I nova pragmatičnost i „Bizmarkovska real-politika”!

Ta unutrašnja potreba da se prilagodi novoj vlasti i novom dobu u kome je sebe video kao produktivnog državnika i diplomatu, opredelila je čitavu spoljnu politiku Srbije. U Narodnoj skupštini je govorio znatno manje, sa mnogo parlamentarne veštine, a evropska diplomatija, pogotovo sila Antante, sve više ga je cenila. Nikola Pašić joj je za to dao ubedljiv razlog. U ministarskoj fotelji i od tada omiljenom kabinetu proučavao je međunarodne odnose punih deset meseci da bi tek u novembru 1904. godine u Narodnoj skupštini nove Srbije prvi put progovorio u izuzetno osmišljenom govoru.

Bio je pravi majstor da „zametne trag svojih govora i ostavi neprijatelje u nedoumici”. Tako je, na primer, govor održan na „Osamoj sednici Kluba beogradskih radikala” 26. aprila 1906. godine, u kome je tražio podršku za zajam za naoružanje vojske, preko posrednika direktno plasirao u „Večernjim novostima”, koje radikalima nisu bile naklonjene. Kako su to ove novine prenele? „G. Pašić”, napisale su, „koji nema reputaciju dobrog govornika, ovom prilikom vanredno je tačno govorio i bio je sasvim jasan u svojim argumentacijama, koje su svojom težinom izvanredno impresivne. On je spoljnu situaciju ocrtao tako, da svaki patriota treba da bude opomenut jer se mi nalazimo pred događajima, koji nas mogu iznenaditi svakoga časa ako ne budemo dovoljno spremni. Spoljna situacija se komplikuje, a naši državnici koji su primili odgovornost za sudbinu ove zemlje moraju biti najviše pribrani i da ne gube glavu”. Unutrašnji protivnici bili su ućutkani u priličnoj meri, a glavni neprijatelj – Austro-Ugarska, vrlo zbunjena, jer je to značilo da Pašićeva politika kupovanja

odgovarajućih topova kod saveznika ima podršku i izvan kruga Radikalne stranke.

Tako je bilo i u predizbornom govoru za Požarevački okrug, u kome se Nikola Pašić kandidovao za narodnog poslanika. Govoreći u Gradištu 26. maja 1908. godine, on je, između ostalog, otvoreno rekao „...da zemljom (treba da) upravlja parlamentarna vlast, koja bi poticala od skupštinske većine”, te da samo „narod ima prava da prilikom izbora pokloni svoje poverenje stranci, za koju misli da će odgovoriti njegovom očekivanju, za koju je uveren da će sve ono izvršiti, što je prilikom izbora istakla kao program rada u nastupajućoj periodi”. Govoreći o programu radikala, kazao je: „Pored velikog zadatka, da zemlju naoruža i da joj podigne nove železnice, Radikalna Vlada radila je i na sklapanju novih trgovinskih ugovora... da zaštiti svoju zemljoradnju time, što je uvela veliku carinu na uvoz sviju raznih žita, te time podigla cenu žitu, koje se u njenoj zemlji proizvodi... da osiguramo izvoz naših agrarnih proizvoda”, itd. Svima je bilo jasno, kako u zemlji, tako i u nenaklonjenim velikim državama, da se na jugoistoku Evrope radala jedna moderna država sa jasnom vizijom svog razvoja i istorijskog zadatka. „Borili ste se da se uzakoni slobodna reč”, rekao je Nikola Pašić u govoru stranačkim delegatima na Drugoj zemaljskoj konferenciji 3. decembra 1911. godine u Beogradu, „ali tako isto morate se boriti da joj očuvate čast i poverenje, da je očuvate od razbojnika koji su pronašli da im je tim putem bezopasnije ubiti i opljačkati čoveka nego kad to vrže (sic!) s oružjem u ruci! Slobodnu štampu čuvajte od rdavih ljudi, koji se njome služe da ucenjuju, klevetaju i omalovažavaju najčestitije patriote, da bi otvorili put nepoštenima, a čuvajte je i od onih koji se i na Krunu blatom bacaju”.

U svom čuvenom ekspozeu u Narodnoj skupštini, izloženom 29. oktobra 1913. godine, koji je štampan i kao posebna brošura u hiljadama primeraka, Nikola Pašić je decidirano rekao: „Balkanski narodi, koji su zbog nesloge izgubili svoju nezavisnost pre pet vekova, povratili su je svojom snagom, i svojim zajedničkim naporima suzbili su tursku silu do pred same carigradske zidove... Sadržaj bukureškog ugovora poznat je Narodnom Predstavništvu. Srbija je dvojinom uveličana. Narodne žrtve su bogato nagrađene. Srbija ujedinjena sa Starom Srbijom (Kosovom), obezbedila je budućnost našeg naroda i stvorila mu je mogućnost za svestrani kulturni i nacionalni razvitak... Kraljevsko Srpska Vlada uverena je, da je potreban narodu srpskom dugi period mira radi kultivisanja dobivenih pokrajina i svestranog razvijanja, i s toga je zadahnuta težnjom da sa svim susedima i ostalim državama živi u miru i prijateljstvu, i da uklanja sve smetnje, koje bi slabile politiku mira i dobrog susedstva”. To znači da je Pašić, stalno jačajući državu i njene institucije, govorio o onome što je realno u stvarnosti i moguće u budućnosti, čineći to otvoreno, javno i bez ikakvih „sakrivenih ideja i namera”.

Jasnija i iskrenija poruka evropskoj diplomatiji nije mogla da bude politički formulisana. Zbog pretrpljenih velikih ljudskih i materijalnih žrtava, Srbija i Nikola Pašić naprosto nisu imali drugi izbor. To ne znači, međutim, da Nikola Pašić nije sasvim konkretnim planovima razmišljao o daljoj budućnosti srpske države, pogotovo što je stekla izuzetne simpatije i autoritet kod svih jugoslovenskih naroda. Ali, on lično niti je mogao niti želeo da javno govori. Pred srpsko-bugarski rat 1913. godine u Poslaničkom klubu je vladalo mišljenje da u njega ne treba ulaziti, već tražiti mirno rešenje spora s obzirom na to da „Srbiju čekaju u budućnosti veliki istorijski zadaci prema braći na zapadu”. Navedene reči, osnovu jugoslovenskog programa, umesto Nikole Pašića izgovorio je dr Lazar Paču! Nikola Pašić se zadovoljio time da istu odluku saopšti ruskom caru prilikom poverljive misije u januaru 1914. godine.

O Velikom evropskom ratu razmišljali su drugi, nimalo ne uvažavajući želju Srbije i Nikole Pašića za dugotrajnim mirom. Ali, kada je rat već počeo, mudri Pašić je, dozvolivši izradu jugoslovenskog programa kao ratnog cilja Srbije, lično bio za dvojne ciljeve, u zavisnosti od ishoda rata. Smatrajući da će dugo trajati, i to onda kada u evropskim vojnim i diplomatskim kabinetima niko u ovo nije bio ubeđen, tražio je da se najpre izradi program ujedinjenja svih Srba, a potom i svih Jugoslovena. Međutim, nakon što je Narodna skupština u Nišu 7. decembra 1914. godine donela takvu deklaraciju iz koje je bilo jasno da ratne ciljeve Srbije predstavlja stvaranje jugoslovenske države, Nikola Pašić je ovu vladinu deklaraciju sam izneo, a odluku parlamenta, izrečenu čak četiri puta, konsekvantno branio tokom celog rata.

Kada se Jugoslovenski odbor prvi put zvanično sastao sa srpskom vladom, na Krfu juna i jula 1917. godine, Nikola Pašić je razložno tražio postupnost u ostvarivanju odluka niške skupštine. Evo dela njegovog govora održanog 15. juna, na prvoj sednici Krfске konferencije: „Program našega rada bio je do sada, da saveznici treba da steknu uverenje da je ujedinjenje želja celog naroda, i da smo mi jedan narod. Treba da steknu uverenje da narod želi da samostalno živi i samostalno radi. Mi smo od saveznika tražili, da nas pomognu da se oslobodimo, a kakvo će biti uređenje da ostave nama. Ali se to pitanje sve više ističe. Ja mislim da u politici treba da je pravilo, da se radi ono što je na dnevnom redu. Sem toga mi smo živeli pod raznim prilikama. Ali želja za oslobođenjem treba da bude tako jaka, da sve druge obzire potisne. Kod nas se po sebi postavlja pitanje: hoće li naši jednoplemenci i u novoj državi imati sve ono što su u Austro-Ugarskoj imali. Prvo treba da bude: budi svoj sopstveni gospodar, pa se onda uređuj... Da li ćemo moći celokupno ujedinjenje izvesti, zavisi od rezultata rata”. Na sednici održanoj 16. jula Nikola Pašić je ponovo ispoljio političku realnost. „...naši saveznici dobro znaju i obavešteni su o tome šta mi hoćemo”, kazao je. „Zahtev naš već je internacionalizovan... Samo molim vas vodite računa o tome da mi nismo velika sila, da nemamo još uticaj na događaje i da

nismo čak ni ravnopravni”. Gruba ratna stvarnost nije mogla da bude bolje obrazložena u osmišljavanju ostvarenja cilja – stvaranja jugoslovenske države. Takav realan pristup Nikola Pašić je imao i na Ženevskoj konferenciji 1918, kao i tokom čitavog trajanja mirovne konferencije u Parizu 1919–1920. godine na kojoj je predvodio jugoslovensku delegaciju.

Mada je bio u nemilosti regenta Aleksandra, koji je odbio da on formira prvu jugoslovensku vladu, zatim kod vođa hrvatske opozicije sa Stjepanom Radićem na čelu, pa čak i kod srbijanskih integralista i centralista, Nikola Pašić je, kao najstariji poslanik, smogao snage da 12. decembra 1920. godine rad Ustavotvorne skupštine otvori ovim rečima: „Gospodo poslanici, u istoriji našeg troimenog naroda nije bilo značajnijeg i većeg momenta istorijskog od ovoga u kome se sada nalazimo. Naš narod pozvan je da preko svojih poslanika utvrdi temelj naše buduće države i osigura svoja politička i građanska prava u našem troimenom narodu bez razlike narodnosti za sve građane podjednako, koji žive u našoj domovini. Naše pleme živelo je dugo razdvojeno tuđim državama, služilo je tuđe gospodare, radilo je radi tuđih naroda (sic!), a sada je, hvala Bogu i prolivenoj krvi i pomoći naših saveznika oslobođeno i mi smo se ujedinili. Sudbina naše buduće države i našeg naroda postavljena je u vaše ruke. Ako budemo umni i rukovodimo se iskustvom i istorijom, mi ćemo moći naći pravi put našega napretka i razvitka, put koji će nas brzo odvesti u redove najnaprednijih naroda. Put koji će brzo stvoriti slobodu i blagostanje u našem narodu posao je dosta težak, ali ako je dobre volje kod svih nas, da stvorimo jednu osnovu koja će dati mogućnosti mirnom razvijanju sviju naših sugrađana, onda se taj posao može svršiti; naročito ako se pri tome rukovodimo još blagošću i istorijskom poukom i ako budemo trpeljivi i saslušamo svakoga našega brata u ovome domu. Ja držim, gospodo, da će naš troimeni narod, koji je toliko prepatio, upotrebiti ovaj momenat kad je sudba u njegovim rukama, da stvori jednu državu stalnu i jaku, naprednu i slavnu; jednu državu koja će zadobiti naš narod potpuno, a pri tom i sve napredne narode, koji žele i koji se u međunarodnim odnosima rukovode pravdom i poštovanjem slobode ostalih naroda, da ćemo zadovoljiti naše saveznike; da ćemo uliti strah onima, koji misle da će nas razjediniti i rastrojiti”. Da li su ovo bile samo protokolarne reči, jedna lepa pristupna i svečana beseda ili je Nikola Pašić zaista imao potrebu da rad Ustavotvorne skupštine usmeri u ovom pravcu, kao uostalom i razvoj cele države i njene spoljne politike?

Od Krfske konferencije, zatim posebno Ženevske i ubrzo potom sučeljavanja sa hrvatskim i slovenačkim delegatima na Konferenciji mira, Nikola Pašić je mogao da uoči sve partikularne interese i istorijske razlike naroda koji su se ujedinjavali u novu, jugoslovensku državu. Vrativši se na domaću političku scenu u jesen 1920. godine, mogao je samo da potvrdi to svoje ubeđenje, ali je

znao da su tog trenutka interesi celine jači od partikularnosti, te da jaki i pobednički saveznici stoje iza tog njegovog velikog dela.

Da je ova naša konstatacija tačna, kao i procena taktike govora prilikom otvaranja Ustavotvorne skupštine, možemo videti iz njegovog zaista impresivnog i dugog govora „na velikom vojvođanskom radikalnom zboru u Novom Sadu”, koji je održan samo nešto manje od dva meseca ranije – 24. oktobra 1920. godine. Taj govor je obuhvatio veliko razdoblje stvaranja i borbe Radikalne stranke za parlamentarnu demokratiju i potpunu nezavisnost Srbije, pripreme oslobodilačkih ratova i ujedinjenja. Nikola Pašić je, međutim, u svom govoru posebno naglasio sledeće: „Braćo i drugovi! Pravo da vam kažem, od kako smo se oslobodili, pa do ovog vremena, nismo radili onako, kako su naši interesi nalagali da se radi i kako su želeli naši prijatelji na strani. Mi smo pošli putem, koji ni malo ne podiže naš ugled u inostranstvu, koje se divilo našem junaštvu, našoj hrabrosti i vernosti, a koje sada ne razume nas, što se tako grdimo i ružimo, kad smo postigli svoje oslobođenje i stvorili jednu veliku, nacionalnu državu. Spolja, iz daleka posmatrana naša zemlja izaziva čuđenje kod naših prijatelja, što se ne radujemo našoj slobodi i ujedinjenju, nego se grdimo i pljujemo kao da je cilj našem ratu bio, da se svađamo, a ne da se dogovaramo i da bratski radimo, te da brzo i živo nadoknadimo sve ono, što smo u ratu izgubili, da nadoknadimo i sve ono, što smo izgubili služeći našoj naciji. Zaboravili smo na pale naše junake, zaboravili smo na naše ranjenike i na nejaku čeljad, koji izgubiše svoje roditelje u ovom teškom ratu za našu slobodu i za naše jedinstvo. Trgnimo se i osvestimo se i pomislimo na naše dužnosti, koje nas pozivaju da narodu pomognemo!” Taj vitalni starac od 75 godina imao je još toliko političke snage da, pozivajući na novo stvaralaštvo, apeluje: „Pravite razliku između čestitih rodoljuba i onih, koji su rod svoj zaboravili, jer se samo tako nagrađuje vrlina, čestitost i moral, koji drže pravdu među ljudima, među državama i među narodima”. Upućivao je još sadržajniji apel: „Rukovodite se u našem radu javnom ili privatnom pravdom i nesebičnošću i znajte, da nema većeg blaga na svetu od čestitosti i dobra, koje ostavljate posle sebe – i molim vas braćo, rukovodite se u narodnom poslu opštim dobrom i težnjom da pomognemo našem narodu, da brzo stane u redove najnaprednijih i najsrećnijih naroda... Zbog toga prionite što življe, da što pre dođemo do blagostanja, mira i prosvete!”

Međutim, pri izradi Ustava i u svom programskom govoru u Ustavotvornoj skupštini, održanom 12. maja 1921, kao i u vrlo temeljitom i elokventnom govoru bez pisane pripreme od 7. juna 1923. godine, za vreme ustavne krize, Nikola Pašić je beskompromisno branio primat glavnih činilaca ujedinjenja, opravdavajući ovo velikim ljudskim i materijalnim žrtvama i pomoći saveznika. To je bilo shvatljivo iz tog razloga što je ponovo bio na vlasti, ali nemoćan da se suprotstavi kralju Aleksandru I, koji je nastojao da derogira i osnove parlamentarizma i samog ujedinjenja.

To je bio osnovni razlog zbog čega je Nikola Pašić u retkim kontaktima sa narodom, posebno u zapadnim krajevima, uporno skretao pažnju na opasnosti koje prete novoj državi, pozivajući na „jedinstvo”, „slogu i dogovor”, itd. Tako je na zboru Narodne radikalne stranke 29. aprila 1924. godine u Bijeljini između ostalog rekao: „Blagodarim vam braćo na lepom i iskrenom dočeku i pozdravljam vas. Budite uvereni da sve što sam radio i što radim, radim po narodnim željama. Vaše su želje da oslobođenje ostvareno mnogim žrtvama, očuvamo. Ovo kraljevstvo očuvaće se, samo će sada mnogo lakše biti. Što je stvoreno krvlju ne može se lako razrušiti. Vaše su žrtve mnogo lakše od onih koje su dane za ostvarenje ove države. Stoga svi treba da izađete na biralište i da kažete: ‘Ne damo da se menja ono što je krvlju stvoreno’”. U svom poslednjem javnom govoru, održanom u Cavtatu 26. septembra 1926. godine, takođe je uputio važnu poruku: „Mi moramo da gledamo da uradimo onako kako ćemo postići veliki napredak u prosveti i blagostanju... Svakoga koji hoće da kvari, svakoga koji hoće, kao pre nekoliko stotina godina, da nas zarobi, kako su to radili naši neprijatelji, mi moramo da suzbijemo, kao i sve one koji hoće da nam smetaju da živimo kako nama godi i da mirno napredujemo u kulturnom i svakom drugom pogledu... treba da suzbijemo onu našu braću, koja kao da nisu sklona onom našem što imamo”.

U čemu je ležala tajna te Pašićeve, po rečima dr Nika Županića, „nordijske hladnokrvnosti, velike energije i upornosti”, a pogotovo dugo trajanje na političkoj sceni i utilitarna veština govora? Dragomir Janković, sekretar kralja Petra I, a potom i kralja Aleksandra I (do 1929), svedoči u svom dnevniku o načinu na koji je doživljavao lične napade. „Ja pronađem šta je u drugom”, govorio je, „njegove pobude, ili jednu jaču pobudu. Kad to utvrdim, onda me se ne dotiče šta će reći ili uraditi”. Kada mu je Dragomir Janković napomenuo kako je u Narodnoj skupštini video brojne scene u kojima su ga napadali, a on „kao da ne čuje, šara(o) nešto po hartiji”, odgovorio je: „Pa šta bih drugo, znam zbog čega tako govori a moram odsedeti, neučtivo je izići. Klizi sa mene iako dopire do uva, a kad se izvežba i da vidiš, i ne dopire. Ima se u glavi uvek nešto preče”. Dragomir Janković je otud zaključivao: „Pašić je svima izgledao isti – kakav se ostavi takav se zateče”. Za vreme zasedanja Narodne skupštine na Krfu, marta 1918. godine, žestoko i gotovo lično napadnut od strane poslanika dr Dragoljuba Draže Pavlovića, ipak vidno uzbuđen jer se radilo o optužbi za totalan krah državne politike i pogotovo jugoslovenskog pokreta, samo je odgovorio: „Vi znate da ima kleveta protiv svakog čoveka, ali pametni ljudi ne sude čoveka prema onome što se govori o njemu nego prema onome što on radi... Molim Vas, nikada nije bilo klevete sa moje strane, niti mi je to u običaju”. Tim povodom ministru Dvora Dragomiru Jankoviću objasnio je kako je još u vreme „studentskih ciriških godina” kod poznatog hrvatskog filologa dr Franje Miklošića pronašao jednu poslovicu, koja je bila vrlo slična švajcarskoj: „Alles

verstehen alles vergeshen”, što bi značilo: „Sve treba razumeti i sve treba zaboraviti” (ili oprostiti).

Ponešto smo već kazali o govoru kao istorijskom izvoru za proučavanje Nikole Pašića, analizirajući ono što je govorio za skupštinskom govornicom i na javnim skupovima. Kakvi su, pak, bili njegovi govori u Poslaničkom klubu i Glavnom odboru stranke? Njihova analiza pokazuje Nikolu Pašića kao govornika sasvim drugih karakteristika! Ako je po svaku cenu trebalo doneti odluku o nekom važnom pitanju iz domena državne politike ili, po njegovom mišljenju, važan zakon, onda je govorio prvi, žestoko i ubedljivo, sa svim atributima šefa stranke. Ukoliko se radilo o pitanju delikatnom za „državnu politiku”, povlačio se u zadnju klupu, puštajući da svoju žestinu, polemički dar, stručnost i praktičnost pokažu najvideniji članovi Kluba ili Odbora. Tek potom je, kao istočnjački mudrac, sažimao ono što je smatrao najboljim, zadovoljavajući sve struje u Klubu i Odboru i kratko saopštavajući svoje mišljenje, koje je uvek prihvatano gotovo jednoglasno.

Prema neistomišljenicima „koji su se razišli s programom stranke i njenim istorijskim zaslugama” bio je, međutim, ponovo neprepoznatljivo odlučan i oštar. Kada su se iz stranke odvajali „mladoradikali” stvarajući Samostalnu radikalnu stranku, bio je samo ćutljivo ljut. Nije nam potpuno jasna uloga koju je imao u najradikalnijem „čišćenju stranke od nepodobnih poslanika” i uglednih članova stranke, maja 1904. godine. Iz šturih beležaka u štampi jedino znamo da su sednice Poslaničkog kluba održavane tajno, u Ministarstvu inostranih dela i pod predsedništvom Ace Stanojevića. S obzirom na to da je Nikola Pašić tada bio ministar inostranih dela i da je imao potrebu da se distancira od svojih „studentskih i mladalačkih socijalističkih ideja”, kao i s obzirom na mesto održavanja sednica, verovatno je upravo on imao odlučujuću ulogu u isključenju dvadeset članova stranke, kako radikalskih poslanika iz Kluba tako i članova Glavnog odbora iz same stranke. Neki od njih bili su osnivači stranke, koji se nisu „za vreme prošle skupštinske sesije slagali sa klupskom politikom i ometali rad vlade”. Među tim poslanicima nalazili su se Sima Katić, Gaja Miloradović, Dragutin Pečić, Kosta Timotijević i dr. Godinama docnije, sukob sa Stojanom Protićem protekao je za Nikolu Pašića bolno, te je samo konstatovao „...da je eto Stojan tako hteo, na štetu stranke” (1923. godine – *op. autor*). Ali, kada je pred kraj života došao u principijelni i lični sukob sa Ljubom Jovanovićem, sazvao je širi Glavni odbor (26. aprila 1926. godine), koji je, posle njegovog „načelnog ali oštrog govora”, doneo odluku o Jovanovićevom isključenju ne samo iz odborskih već i iz stranačkih redova. To nije čudno kada se ima u vidu da je Nikola Pašić od osnivanja stranke pa do smrti u svojim govorima i javnim istupanjima neprekidno insistirao na „partijskoj disciplini”. U poslednjim godinama života jedino nije mogao da izađe na kraj sa „dvorskim radikalima”! Možda, međutim, to nije ni hteo? Za razliku od pomenutih ličnosti, na njegov

poticaj, bez prava na žalbu, iz Poslaničkog kluba i iz stranke je 1921. godine zbog kršenja poslaničke discipline izbačen Momčilo Ivanić, a kasnije i Nastas Petrović. Da li je ovakvih slučajeva još bilo do sada nismo mogli da utvrdimo.

Kada smo istraživali i pravili izbor govora Nikole Pašića bili smo u velikoj nedoumici – da li pod pojam govora možemo da uvrstimo i njegova izlaganja, sačuvana u formi zapisnika, u vreme kojih je bio na čelu nekog operativnog, političkog ili državnog tela, kao predsednik Opštinskog odbora Beograda, vlade ili Poslaničkog kluba? Dilema je lebdela između tradicionalno shvaćenog govora, koji je podrazumevao celinu (po mogućnosti stenografisanu), i kraćeg ili dužeg zapisnika njegovih reči na sednicama vlade, na primer. Da bi se poznavanju istorijske ličnosti dobio što verodostojniji naučni pristup, čini nam se ispravnim naš izbor da u raspravu uvrstimo i „operativne govore”, zapisički trag rukovođenja određenom ustanovom. Tako smo dobili širok dijapazon govora kao istorijskog izvora koji omogućava maksimalan uvid u naučno znanje o konkretnoj istorijskoj ličnosti. Mislimo da se time nismo ogrešili o teorijsko-metodološki postupak istorijske nauke. U tom pogledu sve je zavisilo od sposobnosti zapisničara da prenese krucijalne misli i izlaganja Nikole Pašića da bismo ga mi mogli uhvatiti u naš naučni sklop, odnosno metod istorijske nauke koji će se približiti objektivnosti i racionalnosti naučnog znanja. To zavisi i od kriterijuma koje smo postavili sebi, naučne objektivnosti i metoda. Uvrštavanjem i „operativnih govora”, kojih ima trostruko više no što smo ih uvrstili u ovu raspravu, hteli smo da popunimo praznine u hronološkom praćenju istorijske ličnosti i sagledavanju njene relativne celine u višeslojnom značenju. Ne možemo, međutim, izbeći zamku subjektivnosti kada su u pitanju „izabrani govori”, što ne znači da ta subjektivnost potiče iz bilo koje druge matrice (političke, ideološke, prigodne, itd.) osim one jedine – istorijske nauke. Mislimo da će buduće generacije koje budu proučavale Nikolu Pašića to moći da samo tako vrednuju i koriste.

Postoji bitna razlika u postupku izbora istoričara i, na primer, istoričara književnosti. Odabirajući govore, dokumenta, sećanja savremenika, pisma i drugo, istoričar u centru pažnje ima realan motiv i nameru ličnosti u konkretnoj društvenoj zbilji. Njegov govor u smislu „ars rhetoricae” samo je jedan i ne tako bitan elemenat u sticanju naučnog znanja o prošlosti, dok „ars poetica” čini osnovno polazište istoričara književnosti i njegove procene konkretnog stvaraoaca na lestvici književnih vrednosti svoga doba. Zato je izbor govora istorijske ličnosti od strane istoričara postupak u kome se susreću mnogostruki uticaji. Nikola Pašić je tu najbolji primer. Kao istorijska ličnost, svim svojim bićem posvećena političkom, državničkom i diplomatskom radu, bio je običan propagator socijalističkih ideja, angažovani borac za nacionalno oslobođenje Srba, narodni poslanik, stvaralac prve moderne političke partije u Srbiji, buntovnik, izgnanik, robijaš, predsednik Narodne skupštine, vlade, Glavnog odbora stranke,

Poslaničkog kluba, Opštinskog odbora Beograda, poslanik u Petrogradu, predstavnik Srbije i Kraljevine SHS na mirovnim konferencijama, ministar građevina, ministar inostranih dela, itd. Svaki govor, izrečen sa jednog od navedenih položaja, imao je drugačiji cilj, formu i političku nameru.

U istorijskoj nauci vlada zakon neravnomernosti, a u istoriji književnosti stalno, nepromenjivo načelo vrednosti, pre svih „ars poetica”. Jasno, mi ne zanemarujemo činjenicu da se i u istoriji književnosti mogu praviti izbori najlepših pesama, priča, eseja, romana, beseda i slično, ali se takva raznovrsnost zbog literarnog opredeljivanja gotovo nikada ne može „vezati” za jednu ličnost. Teško je, ako ne i nemoguće, naći jednog književnika koji se u svom stvaralaštvu bavio tolikim literarnim rodovima. Dijapazon društvene delatnosti jedne političke ličnosti daleko je širi i kompleksniji od literarnog.

Istoričar ne poriče mogućnost da se narativnim sredstvima, iza kojih stoji literarna imaginacija, posebno u esejima, pričama, poeziji i romanu, stvaraoci mogu staviti u funkciju društvene angažovanosti. U istoriji sasvim konkretnog razdoblja društva, međutim, pokazalo se da dometi te angažovanosti na promenu društvene zbilje ni približno nisu tako delotvorni kao što je govor ličnosti koja je oličenje samog centra društvene moći. Jer, ona može da preko mehanizama državne vlasti i ustanova političkog sistema efikasno menja istorijske tokove. Ona može, čak i sredstvima kojima se služi i literarni stvaralac, da svojim govorom utiče na emocije ljudi, promenu raspoloženja i stavova, ličnog i grupnog doživljaja u svojoj svakodnevicu. Krajnji društveni cilj je dijametralno različit, mada motiv može biti isti. Kao predstavnik društvene moći politička ličnost može da oponaša velike literarne mislioce i retoričare, koristeći čak lepotu literarnog dela. U svom govoru može da prenosi, kao ilustraciju, delove lepog literarnog iskaza, oplemenjujući svoj govor retoričkim efektom. Nikola Pašić nije bio takva istorijska ličnost. Po struci je bio građevinski inženjer, imao bogatu biblioteku literarnih dela, čitao mnogo i studiozno, ali je njegov karakterni i psihološki sklop po angažovanju bio sazdan od „političkog instinkta”. Kao državnik bio je opsednut fenomenom vlasti pomoću koje je mogao da utiče na promenu društvene stvarnosti; kao diplomata, pak, mogao je da svojim dobrim poznavanjem međunarodne konstelacije snaga maksimalno koristi svojoj zemlji. U govorima se služio samo onim stvaraocima, raznih struka, koji su mu omogućavali da postigne određeni politički cilj, da Srbiji i Jugoslaviji „pribavi na međunarodnom planu dobrobit”. Koliko je to postigao svojim govorima, istorijska nauka tek treba da odgovori. Činjenica da je čitao domaću i stranu književnost ne ukazuje da se u sačuvanim govorima služio „literarnim kićenjima kao neki”, kako je to sam govorio. Često nema retoričke lepote, ali ima mnogo istorijskih refleksija, programske jasnoće i ubedljivosti.

Pri izboru govora jednog državnika bitno je da se raznovrsnošću stvori celina i stekne objektivna predstava o ličnosti govornika i njegovoj aktivnosti.

Autor ove rasprave izabrao je stoga, po tom kriterijumu, govore, debate, polemike, kratka operativna izlaganja, prigodne besede i diskusije, kako bi mogao da utvrdi njihov istorijski učinak i stvori naučno znanje o „veličini” Nikole Pašića u svom dobu. Istoričaru se ne preporučuje da ostavi da govor sam po sebi otkriva istorijsku ličnost. On treba da teži da utvrdi da li je govor identičan autografu, da li je sadržaj verodostojan, te da razvijenim kritičkim aparatom objasni prilike u kojima je držan, razrešavajući „glavna mesta i ličnosti” ukoliko se spominju, itd. Isto tako, da li je govor odraz objektivnog stanja i političke situacije, međunarodne konstelacije snaga, načela programa stranke, vlade ili neke druge operativne ustanove kojom rukovodi. Ova rasprava zato nije izbor najboljih, najlepših, politički najstvaralačnijih ili programski najdoslednijih govora Nikole Pašića. Kako bismo to slobodno rekli, to je izbor „od svake vrste” iz onoga što je ostalo sačuvano izvan korpusa već objavljenih njegovih skupštinskih govora. Na taj način smo pokušali da napravimo još jedan korak napred u naučnoj obradi istorijske ličnosti Nikole Pašića, koji se kao nedokučiva „društvena ustanova” otima generacijama da je naučno istraže. Do sada je vladalo gotovo stereotipno, pa i mitsko mišljenje, da je bio „loš govornik a izvanredan taktičar i parlamentarac”. Posle objavljivanja njegovih celokupnih govora u Narodnoj skupštini i ove rasprave to se više neće moći tvrditi. Nije svaki njegov govor pravo remek delo sa stanovišta „ars rhetoricae”; ima dobrih i loših, sjajnih i više desetina briljantnih, ali se ni iz jednog ne vidi da je anegdotski nespretno upotrebljavao rečcu „ovaj”, bio zatečen i nespreman!

Šta reći o heurističkim ograničenjima? Nikola Pašić je bio predsednik Narodne radikalne stranke četrdeset četiri godine – od 1882. do 1926, a ostalo je sačuvano svega šest zapisnika Glavnog odbora (mi objavljujemo dva), tri njegova govora u celini sa zemaljskih konferencija i jedan govor prepričan novinarskim jezikom (mi navodimo delove dva). Poslanik u Narodnoj skupštini bio je trideset osam godina, za vreme kojih se, po našoj proceni, Poslanički klub sastao najmanje dve hiljade puta; sačuvani su, međutim, zapisnici za šest godina (1889–1893. i 1920–1922). Ponovo po našoj proceni, zasnovanoj na učestalosti istupanja na sednicama poznatim iz zapisnika, Nikola Pašić je govorima i debatama istupao najmanje oko hiljadu trista puta. Godine 1897, kao predsednik Opštinskog odbora Beograda predsedavao je davdeset sedam puta i govorio u četrdeset dva navrata. Bio je predsednik dvadeset dve vlade Srbije i Jugoslavije u ukupnom trajanju od šesnaest godina, a ostali su sačuvani i objavljeni zapisnici za tri ratne godine (1915–1918). Na tim sednicama govorio je po nekoliko puta, što iznosi oko hiljadu njegovih govora i diskusija (nismo upotrebili nijedan). U eposi parlamentarizma Kraljevine Srbije i Kraljevine SHS, za njegovog života je održano četrnaest parlamentarnih izbora na kojima je on bio nosilac od jedne do tri stranačke liste (na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine, na primer, u sremskoj županiji, banjalučkom i skopskom okrugu). Imamo,

međutim, sačuvana samo dva njegova autografa predizbornih govora i nekoliko onih objavljenih u novinama. Po našem mišljenju, moralo ih je biti najmanje dvadeset (mi pominjemo samo jedan!). A šta je, pitamo se, sa prigodnim govorima, zdravicama i govorima pri dočeku stranih delegacija?

Neke okolnosti u vezi sa dokumenima Nikole Pašića, posebno govora, naprosto su neshvatljive. Dr Nikola Škerović, prvi direktor Arhiva Srbije posle Drugog svetskog rata, objavio je *Zapisnike sednica Ministarskog saveta Srbije 1862–1898. godine* (Beograd 1952), ali sa jednom prazninom u nizu redovnih zapisnika sednica i to upravo u vreme kada je Nikola Pašić formirao svoju prvu vladu. Pomenuta praznina ide do 1897. godine. Nikola Škerović je u svojoj knjizi tvrdio da u arhivskoj građi „nema nikakvog traga” ni što se tiče zapisnika i dokumenata vlade. Nadali smo se da će se od tog vremena, za ovih pola veka, zapisnici ipak pojaviti na svom mestu u Arhivu. Svako traganje je, međutim, bilo uzaludno.

Nikola Pašić je bio i šef delegacije Kraljevine Srbije na Mirovnoj konferenciji u Bukureštu, posle balkanskih ratova, 1913. godine. Ni ovi zapisnici nisu dostupni. Nemamo čak ni informaciju da li ih Rumuni imaju, iako je naša diplomatska služba nekoliko puta tražila zvanično obaveštenje. Više sreće je bilo sa zapisnicima sa mirovne konferencije u Parizu 1919–1920. godine, na kojoj je bio šef delegacije Kraljevine SHS. Sačuvani su i objavljeni 1964. godine. Kao predsednik vlade Kraljevine Srbije, Nikola Pašić je aktivno učestvovao u radu Krfske i Ženevske konferencije o stvaranju jugoslovenske države (1917, 1918). Sa Krfske konferencije smo pronašli sve zapisnike, a sa Ženevske je ostala samo opširnija beleška dr Ante Trumbića (mi navodimo samo tri!). Međutim, sveukupnu analizu u raspravi, kao njen podtekst, crpili smo iz svih Pašićevih objavljenih i posebno neobjavljenih govora. Navodili smo i na kraju ćemo navesti samo, po našem sudu, najkarakterističnije delove, na osnovu kojih možemo objasniti celinu, krajnji rezultat.

Kakvog nam Pašića otkrivaju prezentovani izabrani govori? Pre svega, on je bio pragmatičan državnik, političar i diplomata. Navešćemo samo nekoliko primera i to iz razdoblja kada se ustalio u svojim socijalnim idejama, nacionalnom pitanju i unutrašnjoj politici – posle 1903. godine. U svom prvom programskom govoru u Narodnoj skupštini, tada ministar inostranih dela, Pašić je 22. novembra 1904. godine izložio načelo „Balkan balkanskim narodima”, kao početak sticanja što veće političke i ekonomske samostalnosti, odnosno traženja okvira za rešenje srpskog pitanja. U tom kontekstu je, na primer, za Bosnu i Hercegovinu rekao: „Kakav će konačan sud biti o Bosni i Hercegovini mi sada ne znamo, ali mi im želimo svaku sreću i napredak. Njihova konačna sudba zavisi, gospodo, od Velikih Sila, od onih koje su ih dale na privremeno administriranje susednoj monarhiji. Mi možemo raditi u tom pravcu samo toliko, da

gledamo, da simpatije Velikih Sila zadobijemo u toj meri, da one steknu uverenje, da je Srbija kulturno-pravna država, dostojan član evropske zajednice i dostojna potpore da se razvija i širi”.

Drugi primer je iz 1907. godine: „Austro-Ugarska je, u početku naših pregovora pre dve godine i ranije, davala izjavu da nam može dati i uvoz žive stoke, naravno pod pogodbama, koje je ona od nas tražila, a te pogodbe, kao što znate, bile su za nas vrlo teške. Mi smo to odbili, jer se zahtevi Austro-Ugarske nisu mogli primiti s obzirom na dostojanstvo jedne slobodne i nezavisne države. Jer kada država primi obavezu, da pazari kod druge države, i da joj prizna prvenstveno pravo nad svim drugim državama, onda ta država nije više nezavisna, ona je pod protektoratom te druge države. A to, gospodo, Srbija nije mogla dopustiti!”

Sledeći primeri su mnogo direktniji i što se tiče Pašićevih političkih načela i njegovih personalnih osobina: „Nigde se politika ne diktira nego se želi da se nešto postigne, da se nekom cilju dođe, ali se uvek radi sa onim stanjem koje postoji /.../ Istorija prošlosti pokazuje da su balkanske države, balkanski narodi, propali kad nisu bili zajedno, a to će uvek biti tako ako zajedno ne idu... Nama je nužna politika mira, i za to što Srbija treba da se pribere, da ojača... I zbog toga je srpska vlada takva da ona smatra da ne treba pokretati pitanja, za koja se ne zna nasigurno, na kakve će rezultate naići /.../ Ja sam, gospodo, dužan bio, kad sam išao i kad sam prolazio kroz Austro-Ugarsku, da pokušam da se obavestim o pravim nazorima ministra naše susedne države, jer kad se obavestim o pravim nazorima, o onom što on očekuje i želi, ja u tom slučaju mogu onda i pravilno da sudim i da ocenim događaje, pa prema tome mogu pravilno i da radim i pravilno da zaštićujem srpske interese... I držim, da je najbolja politika ona, koja može Srbiju emancipovati od susednih država... Politika jedne države ne može da zavisi od jednog čoveka, pa ma koliko je on uman čovek, jer nema ni jednog čoveka na svetu, koji bi imao te moći da upravlja apsolutno tokom politike /.../ Radikalna stranka mogla je da izdrži tolike udare, da podnese tolike žrtve samo zato, što je tvrdo verovala i veruje, da je slobodna, ustavna i parlamentarna Srbija potrebna celom Srpstvu, što prema karakteru našeg naroda, samo tako uređena Srbija može biti centar Srpstva, može izvršiti ulogu Pijemonta”.

Navedene primere citirali smo iz Pašićevih govora održanih u raznim prilikama i na raznim mestima u razdoblju do 1912. godine. Ista načela zadržao je i za vreme oslobodilačkih ratova (1912–1918), kao i u novoj državi – Jugoslaviji, u kojoj su se ostvarili njegovi pragmatično postavljeni ciljevi: da se u jednoj velikoj slovenskoj državi na jugoistoku Evrope nađu ujedinjeni svi Srbi.

To se vidi na brojnim primerima. Mi ćemo ovde navesti samo nekoliko. Kada se na Krfskoj konferenciji sporio o agrarnom pitanju, gotovo isključivo sa Antom Trumbićem, predsednikom Jugoslovenskog odbora, uporno je isticao

potrebu da u Deklaraciju uđe član kojim se obe strane obavezuju na ukidanje feudalnih odnosa, kako latifundija u Dalmaciji tako i veleposedničkih odnosa u drugim krajevima. Štiteći interese Rimokatoličke crkve (što je izričito priznao) i hrvatskog plemstva, Trumbić je tražio da se to pitanje prepusti budućoj Konstituenti i njenoj zakonodavnoj inicijativi. Pašić je, međutim, „tvrdoglavog advokatskog cepidlaku” uveravao kako „...nalazi da je to pitanje shvatanja i da se može desiti i obrnuto, da narod izgubi strpljenje i sam sebi pribavi zadovoljenje”. Jer, „vrlo je važno odmah zadovoljiti i pridobiti narod”. Pošto je Trumbić bio krajnje uporan, taj član nije ušao u Deklaraciju, a narod je krajem 1918. godine, prilikom raspada Austro-Ugarske, kako je Pašić i predviđao, „sam sebi pribavio zadovoljenje” u veoma masovnim socijalnim nemirima u kojima su opljačkana brojna crkvena imanja i same crkve, „spahiluci” i veleposedi, „trgovačke radnje”, „državni magacini”, itd.

U tom svom pragmatizmu Pašić je bio i neobično slikovit. Kada je aprila 1921. godine koaliciona radikalno-demokratska vlada došla u krizu zbog određenih rešenja u svom ustavnom projektu, Pašić je na sednici Poslaničkog kluba doslovno rekao: „Ne treba se pozivati na vojnika koji beži s fronta! /.../ Nemojte da idemo putem zbog kojeg ćemo biti u celom svetu izloženi potsmehu i da zbog sreskog pisara kidamo dogovor i donošenje Ustava”.

O samom Ustavu govorio je u duhu vremena u kome je stvaran i ni u kom slučaju kao „zastareo političar”, kako smo i mi ranije mislili o njemu. Evo zašto: „Po mome mišljenju treba stvoriti takav Ustav da njime obezbedimo tekovine narodne, koje smo velikim žrtvama mogli tek dobiti, i to uz pomoć naših jakih saveznika, a može se reći i uz pripomoć novih ideja koje su u Evropi i svetu nastale”. Koje su to ideje, pogotovo što se tiče izgradnje nove države i ostatka istorijske svesti o istorijskim podelama i razlikama? „Gospodo”, rekao je Pašić za skupštinskom govornicom 12. maja 1921. godine, „kako to može da nestane, izčezne? To ne može da izčezne jednom naredbom ili jednim zakonom. To može samo da izčezne vaspitanjem, zajedničkim životom, zajedničkim radom, to može da izčezne zajedničkim staranjem na našem opštem zajedničkom narodnom dobru. Samo tako mi ćemo izbrisati sve ono što nas deli u mentalitetu i ideologiji”. Starog a idejama savremenog i mladog Pašića, nije, međutim, imao više ko da posluša! On je, pak, time samo tražio da Hrvat može slobodno da u Beogradu kaže da je Hrvat i da brani svoje interese, da Srbin to isto može u Zagrebu, a Slovenac i u Zagrebu i u Beogradu. To je razlog zbog koga su bujali parcijalni i sebični interesi, provincijski i malogradanski duh – ono što je Josip Horvat nazvao „umjetni uzgoj mržnje”. Ko je to činio? Pašić je i to eksplicitno rekao u svom nadahnutom govoru u Skupštini, 7. juna 1923. godine: „Jeste, gospodo, mi patimo od tradicija, koje su, na žalost, stečene, ne u našoj slobodnoj državi, nego u tuđim državama. I te tradicije, koje su nam silom nametnute, koje su nam školama, koje su nam crkvama nametnute, mi moramo da lečimo u

zajedničkoj bratskoj državi”. Zar ne treba upravo tu tražiti odgovor na već višedecenijsku stereotipnu političku žalopojku kako Srbi znaju da dobiju rat, a da obavezno gube mir. Pašić je bio nedvosmislen – tražite to u istoriji crkve, u nesposobnoj intelektualnoj i političkoj eliti! Kada, međutim, ni to nije pomoglo, pribegao je Bizmarkovskoj real-politici i pred kraj života to javno stavio do znanja. Na poznatoj sednici Glavnog odbora od 26. aprila 1926. godine izneo je („ispovedio je!”) stvarne svoje poglede: „Posle rata nastale su raspre oko uređenja Države i oko narodnog jedinstva (centralizam, federalizam, autonomija, itd) – Mi smo bili gledišta da nekad jedan narod ima ponovo da postane jedan narod”. Ali, ne silom već kulturom i prosvetom, dobrom i bratskom voljom! „Neprijatelji su nas pocepali na Srbe, Hrvate i Slovence i odvojili nas jedne od drugih. Kad se gradio ustav naši neki ljudi tražili su da se Hrvatima da neka vrsta samostalnosti. Srbija se toliko žrtvovala za ovo ujedinjenje i oslobodjenje da nije mogla na to pristati. Mi nismo želeli da oni budu sluge (poražena ratna strana – *op. autor*) a mi gospodari, ali smo im morali staviti do znanja da smo mi – Srbi – bili ti, koji smo izvojevali slobodu i omogućili ujedinjenje”.

Osećajući brzi kraj svoje državničke karijere i života uopšte, Pašić je svojim govorom odlučno stao na stranu realnog odnosa snaga, na stranu onih koji su zahtevali očuvanje interesa celine, prvenstveno zbog interesa celine srpskog korpusa u državi, koji nije uzalud dao milion žrtvava u ratu da bi tako lako gubio mir, zbog sebičnih interesa onih s druge strane barikade, zbog stranih tradicija i uticaja crkve, neodgovorne intelektualne i političke elite – zbog „umjetnog uzgoja mržnje”. Bila je to realna stvarnost vremena u kome je živeo a ne, kako je umeo da kaže, „neizvesna utopija budućnosti”.

Međutim, iako su mu govori bili krajnje pragmatični, kao i celokupan društveni angažman, Nikola Pašić je, po potrebi, bio i retorički nadahnut, znajući da kod slušalaca izazove duboke emocije, zbog čega mu se u tom smislu ne može ništa oduzeti ni sa stanovišta „ars poeticae”. Iako je takvih bilo na desetine, ovde ćemo kao primer navesti samo deo govora održanog u Zaječaru, 8/20. septembra 1891. godine, na desetogodišnjicu stvaranja Narodne radikalne stranke: „Draga i poštovana braćo! Na ovom puno značajnom mestu, na mestu gde je pokojni Svetozar Marković sveta ugledao, a pokojni Adam Bogosavljević dušu ispustio, na mestu koje je strašnim sudom namenjeno bilo da proguta krv i prikrije kosti mnogih viđenih radikala, na tom istoriskom mestu a u dogledu grobova naših vernih, milih i neprežaljenih drugova, koji stoički u kraljevačkim rupama mučeničku dušu ispustiše... Evo ovim putem, pored koga stojite, sproveli su tako zvani čuvari javne bezbednosti po snegu bosog, gologlavog i izmučenog Didića, idealnog Božinovića, sedog Aničića i druge naše bliske drugove i jednomišljenike, vodili ih pred preki sud Rajovića i Hranisavljevića ne da im sude, već da im saopšte smrtne presude... A eno, preko puta, onih istoriskih šupa, u kojima je ležalo hiljadu golih, gladnih, isprebijanih i izmučenih radikala,

što ih razuzdani sejmeni pohvataše po njihovim domovima i dovedoše na strašni sud... Eno ispod onih planina sprovodili su članove glavnog odbora bačene u tamicu i okovane u teška gvožđa, još pre no što je otpočeo i da radi preki sud. A eno tamo podalje, na onom brežuljku, red grobova naših drugova, koji junački dušu ispustiše, nikog ne okriviše i ne opanjkaše da bi sebe spasli, koji umirahu sa usklikima: živela narodna sloboda, živeo narod srpski! Eno onim putem sprovodiše vojnici sa zapetim puškama i golim bajonetima a pod lupom doboša, dvadeset i devet vrljih i odabranih Banjčana, vezanih jedan za drugoga, i svih na smrt osuđenih...”

Ove Pašićeve reči nisu bile ni isprazna retorika niti „kujundžijska šara”, kako se tada govorilo kada neko svoj govor ukrašava veštinom „ruku a ne glave”. Mada se ne može poreći da je ovaj govor, nabijen emocijama, bio usmeren i na učvršćivanje stranačkog jedinstva, na utemeljenje njene istorije, njene čvrstine i, naglašavanjem stvarnih žrtava, njenih istorijskih simbola, čini nam se, ipak, da je Pašić govorio otvorena srca i bez unapred određene namere, koju smo naveli. Govorio je samo ono što su ljudi koji su ga slušali znali da je istina. Simboli su bili u drugom planu.

Pa ipak, jedno je sigurno. U istorijskoj nauci neće se više moći da provlači mišljenje koje je kao slikarskom kičicom naslikano i „za večna vremena dato” u crno-belom vizuri, kao, na primer, u *Spomenici Ljubomira M. Davidovića*. Primer, koji je tu izrečen, ustalio se u kolektivnom pamćenju i nauci, a potiče sa osnivačkog kongresa stranke u Kragujevcu 1882. godine: „Pretsednik te skupštine bio je N/ikola/ Pašić, a glavni govornik, tumač strankinog programa, bio je Pera Todorović. Dve protivrečnosti. Pašić ćutljiv do onemelosti, Todorović govorljiv do sjajne i neodoljive rečitosti. Valjda što su se tako lepo dopunjavali, Skupština je oduševljeno primila obojicu. Svidala joj se uzdržanost Pašićeva, nije se mogla oteti uticaju reči Todorovićeve. Naš narod ceni reč ‘jednu ali vrednu’ – u mnogim rečima lako promaknu i nepromišljenosti. Pašićeva jedna, iako nije uvek bila vredna, vremenom je stvorila nepokolebljivo uverenje da ‘zna Baja šta radi’. Tako Pašić postaje hladni i promišljeni šef, a Todorović drag i mio propovednik, koji nije prezao ni od avantura. Njegova reč je rado slušana, ali Pašićeva je bila uvek i poslušana”.

Ako se u ovom, samo prividno izrečenom stereotipu od strane „maršala demokratije”, Ljube Davidovića, nalazi nešto od tačne ocene govora Nikole Pašića onda su to dva mesta u gore pomenutom tekstu: da Pašić izriče „jednu ali vrednu” i da je Pašićeva uvek bila „poslušana”. Tu se krije i suština vrednovanja govora Nikole Pašića u našoj raspravi. Otkriva nam se suština građenja društvene moći, odnosno vlasti, i kako se ona primenjuje u skladu sa epohom i njenom stvarnošću. To je, opet, izvanredan primer za odmeravanje veličine

istorijskih ličnosti, tj. koliko su i zašto bile obdarene u primeni tehnologije vladanja i njenih raznovrsnih transmisija.

Summary

Oratory of Nikola Pašić

Much has been written about Nikola Pašić, politician, statesman and diplomat, during his lifetime, and even more lately on. And yet, historiography has so far been denied a comprehensive work which would at least partly, elucidate his personality. For various reasons and despite numerous attempts, the least was written about his speeches. His subsequently found statements and above all, his speeches held at political meetings, party conventions and on festive occasions, were an object of an analysis with the aim of deciphering the „art of oratory” and speeches as historical sources. Firstly, the contents of a speech by a politician, statesman and a diplomat depends on the position the speaker holds in the pecking order of social or political power, and on how he outlines his programme. Another important factor of speech as a historical source lies in the relation between the structure and contents of a speech and the audience for which it is meant. The third factor is the question whether a speech represents a turning point in form and way of delivery, and if it is innovative. As a historical source, a speech can delineate personal characteristics and psychological type of a historical personage. Speeches can be also regarded as the state of political culture on general or individual level. When selecting speeches of a statesman it is important that their diversity help form an overall picture of his character and activities. Historian should not let a speech itself reveal a historical personage; with the aid of the critical apparatus he should explain the circumstances in which a speech was delivered, establish veracity etc. On the example of selected speeches of N. Pašić, it is plain to see that the opinion of him as „bad speaker and excellent tactician and parliamentary” universally held up to now, does not hold true. His speeches show him to have been a pragmatic statesman, politician and diplomat who could also be rethorically inspired if need be, knowing also to stir deeper emotions with his audience.